

mütefekkir

Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

cilt / volume: 11 • sayı / issue: 22 • aralık / december 2024 • 399-419

ISSN: 2148-5631 • e-ISSN: 2148-8134 • DOI: 10.30523/mutefekkir.1600522

MUHAMMED EL-HARRÂZ'IN MEVRİDÜ'Z-ZAM'ÂN ADLI MANZUMESİ ÖZELİNDE KIRAAT İLMİNDE RESMÜ'L-MUSHAF MESELESİ

*The Phenomenon of Rasm al-Mushaf in the Science of Qirā'ât: Harrâz's Manzûm
Mawrid al-Zam'ân*

Recep KOYUNCU

Doç. Dr., Necmettin Erbakan Ü. Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri
Bölümü Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmî ABD, Konya, Türkiye orcid.org/013s3zh21
*Assoc. Prof., Necmettin Erbakan University Faculty of Theology Department of Islamic
Sciences Department of Qur'an Reciting and Qiraat Science, Konya, Türkiye*

✉ rkoyuncu1@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0264-5956>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 24.09.2024

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2024

” Atıf / Cite as: Koyuncu, Recep. "Muhammed el-Harrâz'ın Mevridü'z-Zam'ân Adlı Manzumesi
Özelinde Kıraat İlmünde Resmü'l-Mushaf Meselesi". *Mütefekkir* 11/22 (2024), 399-419.
<https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1600522>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University
Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Bu makale Creative Commons Atıf-
GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This article is licensed under
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taran-
mıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process
and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

MUHAMMED EL-HARRÂZ'IN MEVRİDÜ'Z-ZAM'ÂN ADLI MANZUMESİ ÖZELİNDE KIRAAT İLMİNDE RESMÜ'L-MUSHAF MESELESİ

Öz

Kur'an'ın harf ve kelimelerinin Hz. Osman'ın İslâm merkezlerine gönderdiği Mushafların imlâsına muvafık olarak yazılması "Resmü'l-Mushaf" veya "Resmü'l-Osmânî" tabiriyle ifade edilmiştir. Hz. Osman zamanında istinsah edilen Mushafların kendine mahsus imlâ keyfiyeti ulema tarafından "Resmü'l-Mushaf" veya "Resmü'l-Osmânî" adıyla tespit edilip kayda geçirilmiş ve günümüze kadar bu şekilde intikal etmiştir. İhtiyaca bağlı olarak zaman içinde birtakım ilaveler yapılsa da söz konusu imlâ öz itibarıyla muhafaza edilmiştir. Sonraki dönemlerde Mushaf yazımında Hz. Osman tarafından çoğaltılan Mushaf-ı Osmânî'nin imlâ keyfiyetinin esas alınıp muhafaza edilmesinde kıraat ilminin de önemli rolü olmuştur. Bu makalede Resmü'l-Mushaf'a dair yapılan çalışmalar arasında önemli haiz Muhammed b. Muhammed el-Harrâz'ın (ö. 728/1318) Mevridü'z-zam'ân adlı eseri incelenmiştir. Bu yönüyle çalışmada, Harrâz'ın alanla alakalı manzumesinin literatürdeki yerinin tespiti amaçlanmıştır. Ayrıca çalışmada, manzumenin metodu, ele aldığı konular ve Mushaf imlasındaki yerini, öne çıkan bir şerh üzerinden tahlil yöntemi tercih edilmiştir. Çalışmada öncelikle Resmü'l-Mushaf, Mushafın bağlayıcılığı gibi konulara ilişkin bilgilerin yanı sıra alanla alakalı literatüre işaret edilmiştir. Sonrasında Mevridü'z-zam'ân adlı manzum eserin öncelikle kullandığı kaynaklara değinilmiş, eserin dil ve anlatım özellikleri hakkında içerik analizi yapılmıştır. Bu bağlamda, makalenin konusunu teşkil eden Harrâz'ın ilgili çalışmasını değerli kılan ve diğerlerinden ayıran hususlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Harrâz'ın eserinin el-Muknî', et-Tebyîn, el-Akîle gibi Mushafın imlâ keyfiyeti hususunda başat eserlerde yer alan malumatın derli toplu aktarılması noktasında önemli bir çalışma olduğu müşahede edilmiştir. Netice itibarıyla Resmü'l-Mushaf ve zabtu'l-Mushafa dair hususların bir arada verilmesi sebebiyle eserin Mushaf imlâsı literatürüne nitelikli bir katkıda bulunduğu da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Resmü'l-Mushaf, Zabtu'l-Mushaf, Harrâz, Mevridü'z-Zam'ân.

The Phenomenon of Rasm al-Mushaf in the Science of Qirâ'ât: Harrâz's Manzûm Mawrid al-Zam'ân

Abstract

The term 'Rasm al-Mushaf' or 'al-Rasm al-'Uthmânî' refers to the orthography used in writing the Qur'ân, as established in the Mushafs sent by Caliph 'Uthmân to the Islamic centres. The specific orthography of the Mushafs that were scribed during the time of Caliph 'Uthmân was determined and recorded by the scholars under the name of 'Rasm al-Mushaf' or 'al-Rasm al-'Uthmânî' and has been passed down to the present day in this way. While some modifications were made over time to accommodate evolving requirements, the fundamental spelling convention remained intact. The orthographic characteristics of the 'Uthmânîc Mushaf were preserved based on its original form, with the science of Qur'anic recitation (qirâ'ât) playing a significant role in this process. This article examines the work Mawrid al-zam'ân by Muhammad b. Muhammad al-Kharrâz (d. 728/1318), which holds significant importance in studies on Rasm al-Mushaf. In this respect, this study aims to determine the place of Kharrâz and his poem in the literature. In addition, in this study, the method of the poem, the subjects it deals with and its place in the orthography of the Mushaf have been analyzed through a prominent commentary. In the study, firstly, the literature related to the field was referred to as well as information on issues such as Rasm al-Mushaf and the binding nature of the Mushaf. Afterwards, the sources used in the poetic work titled Mawrid al-zam'ân were mentioned and content analysis was made about the language and expression features

of the work. In this context, it has been tried to determine what makes the relevant work of al-Kharrâz valuable and distinguishes it from others. It is evident that al-Kharrâz's work is an important one in terms of conveying the information contained in the main works on the orthography of the Mushaf such as al-Muqni', al-Tabyîn, and al-Aqîla. As a result, it is also seen that the work contributes to the literature on the orthography of the Mushaf, since the issues of Rasm al-Mushaf and Zabt al-Mushaf are given together.

Keywords: Qirâ'ât, Rasm al-Mushaf, Zabt al-Mushaf, al-Kharrâz, Mawrid al-Zam'ân.

GİRİŞ

Mushaf kelimesi sözlükte “bir araya getirilerek bağlanmış yazılı sayfalar” anlamına gelmektedir. Çoğulu “mesâhif” olup iki kapak arasındaki sahiyelerden oluşan ilâhî kitabın adıdır.¹ Hz. Peygamber döneminde inzâl edilen âyetler vahiy katipleri tarafından kayda geçirilmiş; ancak vahiy devam ettiği için inen âyetlerin iki kapak arasına alınması gündeme gelmemiştir.² Kur'an-ı Kerîm'in iki kapak arasına alınarak Mushaf şeklinde kitaplaşması Hz. Ebû Bekir zamanında olmuştur. Hz. Ebû Bekir döneminde Zeyd b. Sâbit ve ilgili komisyonda yer alan sahabenin yoğun çalışma ve çabaları neticesinde farklı malzemeler üzerinde yazılmış âyetler bir araya getirilmiş; toplanan bu malzemelerden de yazılı yeni bir nüsha meydana getirilmiştir.³

Kur'an-ı Kerîm'in kendine has bir yazı keyfiyeti olup buna Hz. Osman döneminde istinsah edilen Mushafın yazı ve imlâ keyfiyetini ifade etmesi bağlamında “Resm-i Osmânî” veya “Resmü'l-Mushaf” denilmektedir. Bu bağlamda iki kavram daha karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki “Resmü'l-İstîlâhî” ki buna “hatt-ı istîlâhî” tabiri de kullanılmıştır. Bir diğeri de “Resmü'l-kıyâsî” ki bu da “hatt-ı kıyâsî” tabiri ile ifade edilmiştir.⁴ Bu yazı şekli, Hz. Osman döneminde istinsah olan Mushaflarda tespit edilmiş ve günümüze dek hem Mushaflarda hem de alana dair telif edilen eserlerde titiz bir şekilde ele alınmak sûretiyle muhafaza edilmiştir.

Kıraat âlimleri tarafından tercih edilen sahih kıraatlerin şartlarına bakıldığında, bunlardan biri Hz. Osman tarafından yazdırılarak çoğaltılan Mushaf'ın hattı ile muvafakatının bulunmasıdır.⁵ Âyetlerin vahyin başlangı-

¹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru lhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 1999), 7/291.

² İnzâl edilen âyetlerin iki kapak arasında toplanmayışına dair sebepler için bk. Zûrkânî, *Menâhilu'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru lhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1943), 1/241.

³ Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Mısır: Dâru lhyai Kütübî'l-Arabîyye, 1972), 1/282. Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen olayla alakalı rivayetler için bk. Buhârî "Fezâilü'l-Kur'ân", 3, "Tefsir", 20; Tirmizî, "Tefsiru'l-Kur'an", 9. Ayrıca cem' faaliyetinin keyfiyetine ilişkin bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 1/164.

⁴ Süleyman b. Necah, *Muhtasaru't-tebyîn liheccât't-tenzîl*, (Medine: Mecmeu Melik Fahd, 2002), 1/134; Muhammed Bekir İsmail, *Dirâsât fi 'ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dârü'l-Menâr, 1999), 119.

⁵ Mushaf imlâsının kıraatlerle irtibatı için bk. M. Atilla Akdemir, "Kırâat-Resmü'l-Mushaf İlişkisi", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları Kıraat İlmî ve Problemleri* (İstanbul: yy, 2002), 117-134; M. Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 349-370.

cından bu yana Hz. Peygamber tarafından yazdırılması vahyin korunması adına önemli bir uygulamadır. Ne var ki Arap toplumunun okuma yazma hususundaki yetersizliği yanında ezber yeteneğinin önde olması, Kur'ân'ın naklinde yazıyla birlikte ezberin de kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir. Yazı ve ezber her iki olguyu bir arada kullanan Hz. Peygamber ilerleyen süreçte yazıya daha fazla önem atfetmiştir. Medine sürecinde şahsî Kur'ân nüshaları oluşturulması bu hususu teyit etmektedir. Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın yazılmasına ilişkin: “*Benden Kur'ân dışında bir şey yazmayınız. Kim Kur'ân'dan başka bir şey yazmışsa onu imha etsin.*” sözü Kur'ân metninin tespit ve muhafazası adına önem arzeden bir husustur.⁶

Ülkemizde Mushaf imlâsı veya diğer bir deyişle Resmü'l-Mushaf olgusu ve keyfiyeti üzerine yapılan en önemli çalışma M. Emin Maşalı tarafından kaleme alınan “Kur'an'ın Metin Yapısı” adlı kitap çalışmasıdır. Üç bölümden müteşekkil çalışmada öncelikle Kur'an tarihi bağlamında “Arap Yazısı” ve “Kur'an'ın Yazımı” konuları ele alınmış; ardından Mushaf imlâsının genel nitelikleri ve Mushaf'ın imlâ keyfiyetine dair değerlendirmeler üzerinde durulmuş; son olarak da son dönem Mushaf imlâsı çalışmaları ve Mushaf yazısının kıraatlerle irtibatı gibi konular tahlil edilmiştir. Bunun dışında yakın zamanda Akaslan⁷ ve Akcan⁸ tarafından yapılan makale çalışmaları dikkat çeker. *Mevridü'z-zam'ân* ile alakalı bir tez⁹ çalışması olsa da Harrâz'a ilişkin makale düzeyinde, Mushaf imlâsının keyfiyeti üzerine de müstakil bir makale olmaması böyle bir çalışmayı gerekli kılmıştır.

Biz bu çalışmada öncelikle mahiyet ve keyfiyet açısından Resmü'l-Mushaf olgusuna, meselenin kıraat ilmindeki yerine değineceğiz. Ardından bu alanın öncü isimlerinden Şâtıbî'nin *Akile'sinden* sonra en meşhur ve epeyce teveccüh gören manzum telif *Mevridü'z-zam'ân* adlı çalışma tahlil edilecektir. Bu doğrultuda eseri diğerlerinden ayıran mümeyyiz vasıflar ile alanında en önemli referanslardan biri olmasının temelinde yatan argümanlar tespit edilecektir.

1. RESMÜ'L-MUSHAF OLGUSU

“Resm” kelimesi¹⁰ aslen “etki, alamet, iz, eser” anlamındadır.¹¹ Eserden

⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2010), 77.

⁷ Yaşar Akaslan, “Resmü'l-Mushaf Literatürü Açısından Kâsım b. Firruh eş-Şâtıbî'nin 'Akiletü Etrâbi'l-Kasâid fi Esne'l-Mekâsıd'ı”, *KATÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2023), 255-277.

⁸ Resul Akcan, “Mushaf İmlasına İrfânî Yaklaşım: Merrâkuşî Örneği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2021), 763-793. Mushaf'ın l'cazına ilişkin bir çalışma için bk. Lokman Şan, “Resm-i Mushafın l'cazı Meselesi”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2022), 754-775.

⁹ Özdoğan tarafından bir çalışma yapılmıştır. Beşir Sami Özdoğan, *Endüslü Kıraat Alimi Harrâz ve Mushaf İmlâsı Bağlamında Mevridü'z-zam'ân Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

¹⁰ Kelâm, sesle ifade edildiğinde lafz ve kavil, yazıyla ifade edildiğinde hat ve kitabet, işaretle ifade edildiğinde ise remz ya da resm adını almaktadır. bk. Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 152.

maksat ise lafzın yazılmasıdır. Yani kelimeyi başlangıcı ve bitişi itibariyle hece harfleriyle tasvir etmektir. Mushaf'tan¹² maksat ise sahabenin üzerinde icma etmiş olduğu Hz. Osman Mushafıdır.¹³ Resmü'l-Mushaf tabiri, Hz. Osman'ın derlediği Mushafların onun onayından geçmiş imlâ keyfiyetine işaret eder.

Resmü'l-Mushaf ile alakalı kaynaklarda geçen bazı tarifler şöyledir: "Kur'an'ın ihtiva ettiği harf ve kelimelerin Hz. Osman'ın gönderdiği Mushafların imlâsına uygun olarak yazılmasıdır." Buna "Resmü'l-Osmânî" de denilmektedir.¹⁴ Kur'an imlâsı ile alakalı "er-Resmü'l-ıstılâhî" ve "er-Resmü'l-kıyâsî" şeklinde iki kavram¹⁵ karşımıza çıkmaktadır. "er-Resmü'l-ıstılâhî", ümmetin Mushafların imlâ keyfiyetinde icma etmesini, başka bir deyişle Hz. Osman Mushaf'ının metninde yer alan harf ve kelimelerin yazılmasını ifade eder ve bu yönüyle "Resmü'l-Mushaf" deyimine de karşılık gelir. "Resmü'l-kıyâsî" ise Mushaf yazısı dışındaki Arapça yazıların yenilenen imlâ tarzına göre yazılmasını ifade etmek için kullanılır. Resmü'l-kıyâsî zamanla gelişen yazı keyfiyetine uygun şekilde Arapça metinlerin birtakım kural ve kaidele-re bağlı olarak yazılması demektir.¹⁶ Ayrıca Resmü'l-Mushaf hakkında şöyle bir tanım da yapılmıştır: "Hz. Osman'ın derlediği Mushafların yine kendi tarafından tescillenmiş imlâsına denilir."¹⁷

Diğer yandan konuyla alakalı karşımıza çıkan kavramlardan "kitabet, hatt, zabt, hicâ ve imlâ" kelimelerinin de kullanıldığını görmekteyiz.¹⁸

2. RESMÜ'L-MUSHAF'IN İMLÂ HUSUSİYETİ

Mushaf'ın imlâ keyfiyetine bakıldığında kaynaklarda söz konusu farklı-

¹¹ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Faris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979), 2/394; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 7/291.

¹² Sözlükte Mushaf kelimesi "Bir araya getirilip bağlanmış yazılı sayfalar" anlamına gelir. Çoğul kullanımı "mesâhif" şeklindedir. "Mushaf" kelimesine ilişkin tarihi verilere bakıldığında; Hz. Ebû Bekir döneminde Zeyd b. Sabit'in yoğun çalışması sonucunda muhtelif malzemeler üzerine yazılan Kur'an parçaları bir araya toplanmış ve toplanan malzemelerden yeni bir nüsha meydana getirilmiştir. Oluşturulan bu metne Abdullah b. Mes'ud'un teklifiyle "Mushaf" ismi verilmiştir. bk. Maşalî, "Mushaf" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31/242; Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İFAV Yay., 2014), 204.

¹³ Abdulfettah İsmail Çelebi, *Resmü'l-Mushafi'l Osmânî* (Cidde: Dârü'l-Şurûk, 1983), 9.

¹⁴ İbrahim Muhammed Cermî, *Mu'cemu 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 2001), 159; Abdü'l-Ali el-Mes'ul, *Mustalahâti 'ilmi'l-kirâati'l-Kur'âniyye vemâ yeteallak bihi* (Kahire: Dârü's-Selâm, 2007), 219; İbrahim b. Saïd Devserî, *Muhtasarü'l-ibârât li mu'cemi mustalahâti'l-kirâât* (Riyad: Dârü'l-Hadara, 1429), 67.

¹⁵ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kiraati'l-aşr*, thk. Eymen Ruşdi Suveyd (Beyrut: Dârü'l-Gavsânî, 2019), 3/1884.

¹⁶ Ganim Kadduri Hamed, *Resmü'l-mushaf dirâse luğaviyye târihiyye* (Bağdat: Menşûrâtu'l-Lecnetü'l-Vataniyye, 1982), 155-157.

¹⁷ Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1943), 1/369.

¹⁸ Ganim Kadduri Hamed, *Resmü'l-mushaf*, 155-157. Bunlardan "hicâ" kavramı klasik kaynaklarda diğer manalarına ek olarak "resm" kavramı yerine de kullanılmıştır.

lıkların şu altı başlıkta incelendiğini görmekteyiz: *Hazif, Ziyâde, Hemze, Bedel (İbdâl), Vasl, Fasl*.¹⁹

Hazif: “Hazif” lügatte düşürmek, kaldırmak, koparmak gibi anlamlara gelmekte olup ıstılahta, bazı kelimelerden bir harfin tamamen kaldırılması şeklinde ifade edilmiştir.²⁰ Bu kavramın zıddı/mukabili olarak “isbât” terimi kullanılmaktadır.²¹ Bazı kaynaklarda belli başlı özellikteki kelimelerin tamamında gerçekleşen hazif için “ihtisâr hazfi”, belli özellikteki kelimelerin yalnızca bir kısmında gerçekleşen hazif için “iktisâr hazfi” ve bir kıraate delalet etme maksadıyla yer alan hazfe de “işâret hazfi” denmiştir.²² Mushaf imlâsı bağlamında da bazı harflerin telaffuzda bulunduğu halde yazıda yer almaması durumudur. Örneğin şu kelimelerin telaffuzunda elif bulunduğu halde yazıda bulunmamaktadır. (ذَلِكَ، الرَّحْمَنُ) Keza لَيْسَ²³ kelimesinde iki vav’dan birisi,²⁴ هَلْ يَسْتَوُونَ kelimesinde de vâv harfini uzatmaya yarayacak harfi med olan vâv yazılmamıştır. Hazif konusu Dâni’nin konuyla alakalı eserinde şu başlıkla verilmiştir:²⁵ (بَابُ ذِكْرِ مَا رُسِمَ فِي الْمَصَاحِفِ بِالْحَذْفِ وَالْإِثْبَاتِ) İbnü’l-Cezerî de hazif meselesini; resmen/hattan sabit olanların hazfi, lafzen sabit olanların hazfi şeklinde iki başlıkta kategorize etmiştir.²⁶

Ziyâde: Bir önceki maddenin aksine bazı kelimelerin telaffuzda bulunmadığı halde yazıda yer alması durumudur.²⁷ Örneğin مائة kelimesinde elif; (وَإِنِّي ذِي الْفُرْسِيِّ)²⁸ âyetinde yâ; (أُولَى، وَأُولُوا) gibi kelimelerde vâv harfi telaffuzda bulunmadığı halde yazımda gösterilmiştir.

Hemze: Hemzenin bazı âyetlerde farklı yazıldığını görmekteyiz. الرَّؤْيَا kelimesinin الرَّؤْيَا şeklinde vâv’sız; وَرُئِيَا kelimesinin ise yâ harfi olmadan وَرِئِيَا şeklinde yazılması bu duruma örnektir.²⁹

Bedel (İbdâl): Bazı harflerin başka bir harfe dönüştürülerek yazılması durumudur. Örneğin سَلَامًا kelimesi tenviden bedel elif ile yazılmıştır. Keza كَأَيِّنْ lafzındaki nûn’un aslı tenvin olduğu halde bu şekilde yazılmıştır. Diğer yandan كَسَفًا³⁰ kelimesindeki tenvinin aslı te’kid nûn’u olduğu halde bu şekilde resmedilmiştir. Yine bazı kelimelerde bulunan müennes tâ’ları bazen

¹⁹ Ebü’l-Abbas Ahmed b. Ammar Mehdevî, *Hicâu mesâhifi’l-emsâr*, thk. Hatim Salih ed-Dâmin (Şârika: Dârü’l-İbnü’l-Cevzî, 2009), 34-105; Çetin, *Kur’an İlimleri ve Kur’an-ı Kerîm Tarihi*, 296; Maşalı, *Kur’an’ın Metin Yapısı*, 140.

²⁰ Temel, *Kıraat ve Tecvid İstilahları*, 75.

²¹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 3/1900.

²² Maşalı, *Kur’an’ın Metin Yapısı*, 140.

²³ el-İsrâ 17/7.

²⁴ en-Nahl 16/75.

²⁵ Ebû Amr Osman b Dâni, *el-Mukni’ fi ma’rifeti mersûmi mesâhifi’l-emsâr*, thk. Beşir b. Hasan el-Hımyerî (Beirut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2016), 1/354.

²⁶ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 3/1930.

²⁷ Cermî, *Mu’cemu ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 162-163.

²⁸ en-Nahl 16/90.

²⁹ *el-Mukni’*deki konuyla alakalı başlıklar için bk. Dâni, *el-Mukni’*, 2/117, 124, 134.

³⁰ el-Alak 96/15.

açık/mebsûta bazen de kapalı/merbûta olarak yazılmıştır: örneğin (رَحْمَةٌ=رَحْمَت) (نِعْمَةٌ=نِعْمَت) (سُنَّةٌ=سُنَّت) gibi kelimeler bu şekildedir.³¹

Vasl: Bazı harf ve edatların bitişik yazılması durumudur. Örneğin عَنْ ما ifadesi bir yer hariç³² bütün Kur'an'da عَمَّا şeklinde vasledilmek suretiyle yazılmıştır. Keza إِنَّ ma edatı da bir yer hariç³³ diğer yerlerde إِمَّا şeklinde bitişik resmedilmiştir. Vasl ve fasl konusuna Dâni eserinde tek başlık olarak şu şekilde yer vermiştir:³⁴ (بابُ ذَكَرَ مَا رُسِمَ فِي الْمَصَاحِفِ مِنَ الْحُرُوفِ الْمَقْطُوعَةِ عَلَى الْأَصْلِ، وَالْمَوْصُولَةِ (عَلَى الْفِظْ

Fasl: Bazı harf ve edatların ayrı şekilde yazılması durumudur. Buna da ما ve فِي ma edatlarının yazımını örnek gösterebiliriz.³⁵ İbnü'l-Cezerî, vasl konusuna³⁶ (وَأَمَّا وَصَلَ الْمَقْطُوعَ رِثْمًا) ve fasl konusuna³⁷ (وَأَمَّا قَطَعَ الْمَوْصُولَ) başlıkları kullanmak suretiyle bir taraftan her iki keyfiyetin birbiri ile irtibatını diğer yandan da meselenin ihtilafı oluşunu işaret etmiştir. Bu arada vasl ve fasl konusunda geçen edatlardan bazıları şunlardır:³⁸ (أَنَّ لَا) (إِنَّ مَا) (عَنْ مَا) (مَنْ مَا) (أَنَّ لَنْ) (إِنَّ لَمْ) (يَنْسُ مَا) (كَلَّ مَا) (إِنَّ مَا) (حَيْثُ مَا) (أَمْ مَنْ)

Mushaf imlâsının keyfiyetine diğer bir deyişle sistematiğine dair genel tespit ve tahliller şu şekildedir:

Sessiz harflerin yazım keyfiyeti: Bu başlık altında müenneslik tâ'sı ve te'kid nûn'unun imlâsı ile tenvîn'in nûn ile gösterilmesi; sessiz harflerin ziyade kılınması bağlamında ise elif, vâv ve yâ'nın ziyade olması gibi hususlar ele alınır.³⁹

Med harflerinin yazım keyfiyeti: Bu konuda uzun fetha, uzun kesra ve uzun dammenin yazım keyfiyeti ile uzun fethanın elif; uzun fethanın yâ ve uzun fethanın vâv şeklinde yazılması hususları ele alınır.⁴⁰

Hemzenin yazım keyfiyeti: Bu başlık altında müfred hemzenin tek resim ya da çift resim halinde yazılması ile kelime başındaki hemzenin tek resim veya çift resim olarak yazılması ele alınır.⁴¹

Harf ve edatların yazım keyfiyeti: Bu başlık altında ise bazı harf ve edatların yazım keyfiyeti idğama konu olan ve idğama konu olmayan şekilde

³¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 3/1886. Ayrıca İbnü'l-Cezerî de *Mukaddime*'sinde konuyla alakalı bir başlık açmıştır. bk. Ganim Kaddurî Hamed, *eş-Şerhu'l-vecîz 'ale'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye* (Cidde: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-ma'lûmâti'l-Kur'âniyye, 2009), 137-142.

³² el-A'râf 7/166 (فَلَمَّا عَنَّوَا عَنْ مَا هُوَا عَنْهُ).

³³ er-Ra'd 13/40 (وَإِنَّ مَا تُرِيَّتُكَ).

³⁴ Dâni, *el-Mukni'*, 2/201.

³⁵ Hamed, *eş-Şerhu'l-vecîz 'ale'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, 131.

³⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 3/1933.

³⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 3/1950.

³⁸ Bilgi ve örnekler için bk. Dâni, *el-Mukni'* 2/201-227. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 3/1933 vd.

³⁹ Bilgi ve örnekler için bk. Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 141-170.

⁴⁰ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 171-208.

⁴¹ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 215-243.

ele alınmıştır.⁴²

Resmü'l-Mushaf söz konusu olunca Mushaf'ın bağlayıcılığı meselesi de öne çıkan bir husustur. Bu bağlamda yeni Mushaf yazılırken söz konusu hatta uymanın gerekli olup olmadığı hususunda genel bir bilgi vermek uygun olacaktır. Resmü'l-Mushaf'a uymanın gerekliliği hakkında üç temel görüş söz konusudur:

a. Resmü'l-Mushaf'a uymak vaciptir. Ulemanın ekseriyetinin görüşü, söz konusu imlânın "tabi olunan bir sünnet"⁴³ olduğu fikridir. Bu görüşe sahip olanların gerekçesi selefin konuyla alakalı nakilleri ile sahâbenin söz konusu imlâda icmâ etmesi şeklindeki iddialardan ibarettir.⁴⁴ İmam Mâlik (ö. 179/795), Beyhakî (ö. 458/1066), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Zürkânî (ö. 1367/1948) gibi âlimler bu görüşü benimsemektedir.

b. Bâkılânî'ye (ö. 403/1013) ait olan görüşe göre; naslarda böyle bir emrin bulunmadığı gerekçesiyle imlânın dinî bir emir olmadığı, söz konusu imlânın birtakım sembol ve işaretlerden müteşekkil olup sahâbenin, dönemlerinde var olan imlâ hususiyeti ile yazdıkları, bunun mutlaka korunması gerekmediği, Kur'an'ın zamanla gelişen modern imlâ ile de yazılabileceği anlayıştır.⁴⁵

c. İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1262) ve aynı görüşü benimseyen Zerkeşî'nin görüşü de önemlidir. Onlar Mushaf'ın imlâsının tamamen unutulmaması adına her daim ümmet içinde söz konusu imlâ keyfiyetini bilen birilerinin olması gerektiğini benimserler. Öte yandan halkın, zorlanmadan kolay bir şekilde okuyabilmesi için gelişen/genişleyen imlâ keyfiyeti ile de Mushaf yazılabileceğini iddia etmişlerdir.⁴⁶ Bu grubun diğerlerine mukayeseyle Mushaf imlâsına uymanın gerekliliği hususunda orta yolu benimsediklerini görmekteyiz.

Mushaf hattının tevkîfî olmadığını iddia edenlerin Mushaf'ın farklı yazım keyfiyetine ilişkin birtakım değerlendirmeleri şu şekildedir: Birincisi, Mushaf'ın yazı keyfiyetini dönemin Arap dili esasları ve kıraat farklılıkları açısından değerlendirenler: el-Mehdevî'nin *Hecâü mesâhifi ehli'l-emsâr*, ed-Dânî'nin *el-Muknî'* ve Muhammed el-Harrâz'ın *Mevridü'z-zam'ân* adlı eserle-

⁴² Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 243-250.

⁴³ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr*, 1/190.

⁴⁴ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/379-382.

⁴⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib Bakılânî, *el-İntisâr li'l-Kur'an*, thk. Muhammed Isam el-Kuda (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001), 547; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/380.

⁴⁶ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/385; Harun Ögmüş, "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı (Harekenin Tekâmülüne Kadarki Süreç Çerçevesinde Bir Değerlendirme)", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (22 Ağustos 2015), 11. Burada dikkati çalip bir husus, Resmü'l-Mushaf'ın nokta ve harekeden tecrid edilmiş olmasıdır. Nokta ve hareke öncesinde bulunduğu halde mushaf'ın bütün kıraat vecihlerini göstermesi amacıyla nokta ve harekeden arındırıldığı bilinmektedir. Ebû Amr Osman b. Said Dâni, *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif*, thk. Beşir b. Hasan el-Himyerî (Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1407), 3.

rinde bu meyanda görüşe ışık tutan izahlar söz konusudur.⁴⁷ İkincisi, mushafın yazı keyfiyetini batınî bir tarzda yorumlama yoluna gidenler; İbnü'l-Bennâ Merrâkuşî bu hususta önemli bir isimdir.⁴⁸ O güne kadar hiç görülmemiş bir anlayışla, felsefi-bâtınî bir tarzda ele alması ve bazı yaklaşımları sebebiyle bir kısım ulema tarafından tutarsızlığıyla eleştirilen Merrâkuşî, daha sonraki çalışmalarında adından söz ettirmiştir.⁴⁹ Bir diğer görüş Mushaf imlâsının belli bir hikmete mebni yazıldığını ancak katiplerin vefatıyla bu hikmetin de ortadan kaybolduğunu, bu sebeple söz konusu Mushaf imlâsının izahının yapılamayacağını savunmuşlardır. İçlerinde dilcilerin de olduğu bir kısım ulema da Mushaf imlâsındaki farklılıkları katiplerin hatasına yormuşlardır. Bu bağlamda Ferrâ (ö. 207/822) (لاواضعوا)⁵⁰ lafzına ilişkin Mushafın bir kısmında lamelif (ل) sonrasında bir elif ilavesiyle yazılmasını, Mushaf'ı yazanların yazıda tek bir usule bağlı kalmadan yazdıkları şeklindeki söylemiyle değerlendirir. Keza (فَمَا تُعْنِ النَّدْرُ)⁵¹ âyetindeki fiilin yâ'sız (وَمَا تُعْنِ الْآيَاتُ وَالنُّدْرُ)⁵² âyetindeki aynı fiilin yâ ile yazıldığını ifade eder. Söz konusu keyfiyete ilişkin bir taraftan evvelkilerin kötü imlâlarından kaynaklandığını ifade ederken diğer yandan katiplerin yazım konusundaki noksanlıklarına işaret eder.⁵³

Öte yandan çağdaş araştırmacılardan Resmü'l-Mushaf'a bağlılık hususunda daha katı görüş ileri sürenler olmuştur. Mushaf hattının tevkîfi olduğunu iddia eden çağdaş yazarlardan Muhammed Adil Abdüsselam, bu resme uymanın farz mesabesinde vâcip olduğunu ileri sürmüş; onunla amel etmekten sevap kazanılacağını, muhalefet etmenin ise günaha vesile olacağını dile getirmiştir.⁵⁴

Resmü'l-Mushaf'ın bağlayıcılığı hususunda olumlu düşünceye sevk eden en önemli saikin, mushafın imlâ keyfiyetinin "tabi olunan sünnet" olarak görülmesi ve ona muhalefetin asla kabul edilmemesi ve buna bağlı olarak da Mushaf üzerinde meydana gelebilecek herhangi bir olumsuz durum ve davranışın önüne geçme refleksi olduğunu görmekteyiz. Maşalî'nin de ifade ettiği gibi imlâ sistemi farklı dönem ve topluluklarda farklılık arz etmektedir. Buna bağlı olarak Mushafın dönemden döneme, toplumdaki

⁴⁷ Mustafa Altundağ, *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özelliği: Mushafta Lahn Meselesi* (Bakü: Nurlar Neşriyat, 2004), 95.

⁴⁸ Örnek için bk. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Benna Merrâkuşî, *Unvânü'd-delîl min mersûmi hattı't-tenzil*, thk. Hind Şelebi (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 56.

⁴⁹ Altundağ, *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özelliği*, 93.

⁵⁰ et-Tevbe 9/47.

⁵¹ el-Kamer 54/5.

⁵² Yûnus 10/101.

⁵³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Abdulfettah İsmail Çelebi (Mısır: Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.), 1/439.

⁵⁴ Mesut Okumuş, "Kur'an İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 14.

topluma farklılık arz eden imlâ keyfiyetleri doğrultusunda yazılması, zamanla Mushaf üzerinde birtakım değişikliklerin vuku bulmasına yol açacaktır. Ulemayı Mushafın bağlayıcılığı düşüncesine iten en önemli amil de budur.⁵⁵ Diğer yandan bir kısım ulema Mushaf yazımında Osman Mushafına bağlı kalınması gerektiği yönündeki kanaatini, ümmetin bu husustaki icmaına dayandırmışlar hatta muhalefetin caiz olmadığını ifade etmişlerdir.⁵⁶

İbnü'l-Cezeri (ö.833/1429) konuyla alakalı olarak, öncelikle Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushafların hattı üzerinde ashabın icma ettiğini hatırlatmış ardından Arap yazısının bilinmesi gereken bazı kuralları olduğunu zikrederek Mushafların imlâsının genellikle bu kurallara uymakla beraber onun dışına çıkan unsurlar da içerebildiğini belirtmiştir. Diğer yandan Mushafların imlâsına aynen uymanın gerekliliği konusunda eda ve kıraat imamlarının icmâ etmiş olmalarını da gerekçe göstermiştir.⁵⁷

Çalışma konumuzun merkezindeki isim Harrâz ise, Mushaf hattında resm-i Osmânî'ye bağlı kalmanın gerekliliğini, "Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uyarsanız doğruyu bulursunuz."⁵⁸ şeklindeki rivayetle delillendirme yolunu tercih etmiştir. Bu hususta Harrâz'ın Mushaf imlâsının bağlayıcı olduğu fikrine, örnek nesil olan sahabeye bağlılık ve tabi olmanın gerekliliği, mezhep imamının görüş ve uygulamaları gibi saiklerin neden olduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda Harrâz'ın şarihlerinden Marğîni, sahabenin yaptıklarına tabi olmamız gerektiğini ifade eden kayda değer rivayetlerin yer aldığını, keza sahabenin Mushaf yazımına ilişkin gerçekleştirdiklerinin de bu doğrultuda değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁵⁹

Bu bağlamda İmam Malik'e gelişen imlâ doğrultusunda Mushafların yazılıp yazılmayacağına ilişkin soru üzerine; o sadece Mesâhif-i Osmânîye'de mevcut imlâ doğrultusunda yazılabileceğini söyleyerek resm-i Osmânî'ye bağlılığın gerekliliğini şu beyitlerde dile getirmiştir:⁶⁰

ومالك حَضَّ عَلَى الْإِتِّبَاعِ لِفَعْلِهِمْ وَتَرَكَ الْإِبْتِدَاعَ

Resmü'l-Mushaf literatürüne ilişkin, istinsah edilen Mushaflar ve bunlar arasındaki farklar hakkında birçok eser telif edilmiştir. İbnü'n-Nedîm bu manada ilk dönem kıraat ve dil âlimlerinin telif ettiği kitaplardan bahse-

⁵⁵ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 292.

⁵⁶ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-İbâne 'an meâni'l-kurâât*, thk. Abdulfettah İsmail Çelebi (Mısır: Dâru Nehda, ts.), 73.

⁵⁷ İbnü'l-Cezeri, *en-Neşr fi'l-kıraati'l-'aşr*, 1/180.

⁵⁸ "Zayıf" olarak nitelenen rivayete ilişkin bk. Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber Nemerî, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi [ve ma yenbagi fi rivayetihi ve hamlihi]*. (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzi, 1994), 2/898.

⁵⁹ İbrahim b. Ahmed Marğîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân alâ mevridü'z-zam'an fi fenneyi'r-resmi ve'z-zabt* (Kahire: y.y., ts.), 16-17. Ayrıca bk. Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 288.

⁶⁰ Harrâz, *Mevridü'z-zam'ân*, 17-18. beyitler.

der,⁶¹ ancak söz konusu teliflerden yalnızca es-Sicistânî'nin kitabı günümüze ulaşabilmiştir. Hicrî ikinci asırda yapılan çalışmalar içerisinde, İbn Âmir eş-Şâmî'nin *Kitâbu ihtilâfi mesâhifîş-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-İrâk*" adlı eseri ile Kisâî'nin *Kitâbu ihtilâfi mesâhifî ehli'l-Medîne ve ehli'l-Kûfe ve ehli'l-Basra* adlı eseri Yahya b. Ziyâd Ferrâ'nın *İhtilâfu ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve's-Şâm fi'l-mesâhifî* ile Halef b. Hişâm'ın *İhtilâfu'l- mesâhif* adlı çalışmaları zikredilebilir.⁶²

Söz konusu ilk eserlerin isimlerinden de anlaşılacağı üzere, ekseriyetle Hz. Osman'ın yazdırıp büyük şehirlere gönderdiği Mushaflar arasındaki imlâ farklılığını ele alması muhtemeldir.⁶³ Resmü'l-Mushaf'a ilişkin kavramsal çerçeve ve Mushafın bağlayıcılığına dair malumatın ardından Harrâz'ın *Mevridü'z-zamân* adlı eseri tahlil edilecektir.

3. HARRÂZ VE MEVRİDÜ'Z-ZAMÂN ADLI ESERİ

Dânî ve İbn Necâh gibi Mushaf imlâsı alanında öne çıkan isimlerden olan Harrâz'ın tam ismi Muhammed b. Muhammed b. İbrahim el-Harrâz el-Mağribî el-Ümevî'dir.⁶⁴ Çalışmada Dâni ve Şâtibî sonrası dönemde öne çıkan kendinden önceki iki mensur ve iki manzum eserden beslenerek sonraki dönemlerde referans kaynak kabul edilen Harrâz'ın⁶⁵ *Mevridü'z-zamân* adlı eseri incelenecektir. Söz konusu çalışma kendinden önceki temel kaynak eserlerdeki malumatın derli toplu şekilde bize aktarılması noktasında önemli bir çalışmadır. Eserin tahliline geçmeden önce *Mevridü'z-zamân*'ın kaynakları ve şerhlerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

⁶¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran: y.y., 1971), 38.

⁶² Abdulhamit Birişik, *Kıraat İlmî ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2004), 187. Bunlardan başka Mushaf imlâsına dair öne çıkan eserlerden bazıları şunlardır: es-Sicistani, *Kitâbu'l-mesâhif*, İbn Eşte *Kitâbu'l-mesâhif*, Bakillânî, *el-İntişar li'l-Kur'ân*, İbn Muâz el-Cühenî, *el-Bed' fi ma'rifeti mâ rusime fi mushafi 'Osmân*, ed-Dâni, *el-Muhkem*, *el-Mukni*, Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh, *Muhtasarü't-tebyîn*, İbn Vesîk, *el-Câmi' li-mâ yuhtâcü ileyhi min resmî'l-mushaf*, el-Harrâz, *Mevridü'z-zamân fi resmî'l-Kur'ân*, İbnü'l-Bennâ el-Merrâkuşî, *Unvânü'd-delîl min mersûmi hattî't-tenzîl*, İbnü'l-Cezerî, *el-Beyân fi hattı Mushaf-ı Usmân*, Muhammed Balvali, *el-İhtiyâr fil-kirâat ve'r-resmi ve'd-dabt*.

⁶³ Altundağ, *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özelliği: Mushafta Lahn Meselesi*, 92.

⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/237; Hayreddin Zirikî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 7/33; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 11/176.

⁶⁵ Harrâz (ö. 718/1318), aslen Endülüs'ün Şerîş şehriyendir. Emevî soyundan geldiği için Ümevî nisbesiyle anılır. Harrâz Fas'ta yetişmiş orada önde gelen âlimlerden Arapça, Resmü'l-Mushaf ve Malikî fıkhi gibi ilim dallarında ders almıştır. Özellikle kıraat imamlarından Nâfi' b. Abdurrahman'ın kıraati ve Resmü'l-Mushaf konusunda uzmanlaşmıştır. bk. Zirikî, *el-A'lâm: Kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-arabi ve'l-musta'ribin ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 7/33; Mustafa Çetin, "Harrâz, Muhammed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/243.

3.1. Mevridü'z-Zam'ân'ın Kaynakları ve Eser Üzerine Yapılan Şerhler

Mağrib ve Meşrik'te ilk dönem manzum eserlerden Şâtıbî'nin Mushaf imlâsı ile alakalı *Akîletü etrâbi'l-kasâid* adlı manzûmesi⁶⁶ halk tarafından ilk teveccüh gösterilen eser olmuştur. Harrâz'ın söz konusu eserinin kaleme alınmasının ardından ise insanların teveccühü *Mevridü'z-zam'ân'a* olmuş hatta ezberlemeye başlamışlardır.⁶⁷ Harrâz'ın ilgili eserine kaynaklık eden eserler şunlardır: Dâni'nin *el-Mukni'*, İbn Necâh'ın *Muhtasaru't-tebyîn*, Belensi'nin *el-Munsif* ve Şâtıbî'nin *'Akile* adlı eseri.

Eserine yapılan birçok şerhten bazıları şunlardır: Abdullah b. Ömer es-Sanhâcî İbn Acetta (ö.750/1350) *et-Tibyân fî şerhi Mevridi'z-zam'ân*. Ebû Abdullah Muhammed b. Şuayb el-Mecâsî (ö. 741/1340) *Şerhu'l-mecâsî ale'l-Harrâz fî'r-resm*. Muhammed b. Abdullah et-Tenesî (ö.899/1494) *et-Tırâz fî şerhi zabtı'l-Harrâz*. Hüseyin b. Ali es-Simlâli er-Recrâcî (ö.900/1494) *Tenbîhu'l-atşân alâ Mevridi'z-zam'ân*. Muhammed b. Muhammed el-Abbas et-Tilimsânî (ö.?) *Şerhu mesâili'l-müşkilât fî Mevridi'z-zam'ân*. İbn Âşir el-Endelusî (ö.1040/1631) *Fethu'l-mennân el-mervî bi mevridi'z-zam'ân*. Muhammed b. Süleyman el-Muhallilâtî (ö. 1311/1893) *Havâşî alâ Mevridi'z-zam'ân fî resmi ve zabtı'l-Kur'ân*. İbrahim b. Ahmed el-Margînî et-Tûnisî (ö. 1349/1930) *Delilü'l-hayrân şerhu Mevridi'z-zam'ân fî fenneyi'r-resmi ve zabt*.⁶⁸ Diğer yandan eser üzerine İbn Âşir'in *el-i'lân bi tekmileti Mevridi'z-zam'ân fî keyfiyeti resmi'l-Kur'ân* adlı tekmile çalışması ile Ebû Zeyd İbnü'l-Kâdî Miknâsî'nin (ö. 1082/1671) söz konusu manzumedeki hataları düzeltmek ve eksikleri tamamlamaya matuf *Beyânü'l-hilâf ve't-teshîr ve'l-istihsân ve mâ aqfelehü Mevridü'z-zam'ân* adlı çalışması mevcuttur.⁶⁹

3.2. Mevridü'z-zam'ân Adlı Eserin Tahlili

Harrâz'ın Mevridü'z-zam'ân adlı manzum eseri toplamda 608 beyitten müteşekkildir. Bunun ilk 454 beyti "Resmü'l-Mushaf"a kalan 154 beyti ise "Zabtu'l-Kur'ân"a dairdir. Resmü'l-Mushaf olan kısmı için "Mevridü'z-zam'ân" zabtu'l-Kur'ân olan kısım için de "Zabtu'l-Harrâz" dendiği kaynaklarda ifade edilmektedir.⁷⁰ Müellif 586.beytinde manzumenin 514 beyitten müteşekkil olduğunu ifade eder. 451. beyitte ise (خمسين بيتا مع أربعمائة وأربعا) ifadesiyle 454 beyitten meydana geldiğini ifade etmektedir. Az önce de ifade edildiği üzere bu kayıt, Resmü'l-Mushaf'ı işaret eden beyitlere yöneliktir.

⁶⁶ Bilgi için bk. Akaslan, "Resmü'l-Mushaf Literatürü Açısından Kâsım b. Firruh eş-Şâtıbî'nin 'Akîletü Etrâbi'l-Kasâid fî Esne'l-Mekâsîd'ı", 255-277.

⁶⁷ Harrâz'ın söz konusu eserine teveccühün nedenleri ile alakalı bk. Özdoğan, *Endülüslü Kıraat Alimi Harrâz*, 17.

⁶⁸ Ahmed Müflih el-Kudâh - Ahmed Halid Şükrî, *Mukaddimât fî 'ilmi'l-kırâât* (Ammân: Dâru Ammâr, 2001), 194-195.; Özdoğan, *Endülüslü Kıraat Alimi Harrâz*, 24-26.

⁶⁹ Akaslan, *Kıraat İlminde Didaktik Şiirler* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 174.

⁷⁰ el-Kudâh - Şükrî, *Mukaddimât*, 194.

3.2.1. Mukaddime

Eserin mukaddimesi 43 beyitten müteşekkildir. Harrâz, eserine hamdele ve salvele ile başlamıştır. Bu kısım 5 beyitten müteşekkildir.

أَلْحَمْدُ لِلَّهِ الْعَظِيمِ الْمَنَّانِ وَمُرْسَلُ الرُّسُلِ بِأَهْدَى سَنَنِ

Bu girizgahtan sonra, ilim ve akıl sahiplerine hitaben şu sözleriyle Mushaf imlâsına dair malumata yer vermiştir:

وَبَعْدُ فَأَعْلَمُ أَنَّ أَصْلَ الرَّسْمِ ثَبَّتَ عَنْ ذَوِي النَّهْيِ وَالْعِلْمِ

26. beyitte manzumenin, Mağrip bölgesinde yaygın olan Nafi' kıraatine muvafık olarak kaleme alındığını 25 ve 26. beyitlerde şöyle ifade eder:

فَجَعَلْتُ فِي ذَلِكَ بِهَذَا الرَّجَزِ لَخَّصْتُ مِنْهُنَّ بِلَفْظِ مُوجَزٍ
وَفَقَّ قِرَاءَةً أَبِي رُوَيْمِ الْمَدِينِيِّ ابْنِ أَبِي نُعَيْمِ

261 ve devamında gelen beyitlerde Ya'kûb'un izâfet yâ'sının isbâtına ilişkin kıraatine atıfta bulunmaktadır:

وَمَا آتَتْ زَائِلَةً فَخَافُونَ وَقَاذِهِبُونَ وَأَتَّقُونَ وَاسْمَعُونَ

Her ne kadar Nafi' kıraatine göre uyumlu olarak kelimeleri zikretse de bazı yerlerde vezin gereği ve kafiye için söz konusu kıraatin dışına çıkıldığı görülmektedir. 55. beyitte el-Mâide /67 (رسالته) kelimesi, 61. beyitte Yûsuf /7 (ءاية للسائلين) kelimesini örnek olarak verebiliriz. Nitekim ilgili kelimeler Nafi' kıraatinde cemi sıyga ile kullanılırken⁷¹ burada müfred olarak verilmiştir.

Eserin okuyanların zihnine yaklaştırılması/kolaylaştırılması adına fasıl ve bablara ayrıldığını 32. beyitte müellif şöyle ifade eder:

جَعَلْتُهُ مَفْصَلًا مُبَوَّبًا فَجَاءَ مَعَهُ تَحْصِيلُهُ مُقَرَّبًا

Keza Mushafın imlâsına ilişkin hazif konusuna değinirken konuları Mushaftaki sırasına uygun olarak verdiğini de bir sonraki beyitte dile getirir:⁷²

وَحَذَفِيهِ جَعْتُ بِهِ مُرْتَبًا لِأَنَّ يَكُونُ الْبَحْثُ فِيهِ أَقْرَبًا

Eserin tesmiyesi mukaddime kısmının son beyitlerinde şu şekilde yer almaktadır:

لَأَجْلِ مَا حُصِّصَ مِنَ الْبَيَانِ سَمِّيَتْهُ بِمَوْرِدِ الظَّمَانِ

3.2.2. Hazif Konusu

Öte yandan manzumede hazfe konu olan beyitler önemli yekûn teşkil eder. Söz konusu kısım 211 beyitten oluşmaktadır. Bu noktada elif'in hazfi-ne dair hususlar altı başlık altında ele alınmıştır, beyit dağılımı şu şekilde-

⁷¹ Ebû Amr Osman b. Saïd b. Osman el-Ümevi Dâni, *et-Teyisr fi'l-kıraati's-seb'a* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 104; Bennâ Dimyâtî - Ahmed b. Muhammed, *İthâfu fudalâi'l-beşer fi'l-kirâati'l-erbaate aşer*, thk. Şaban Muhammed İsmail (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2007), 2/140.

⁷² Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 27.

dir:

1. el-Fâtiha sûresi (44-78) 2. el-Bakara sûresi (79-159) 3. Âl-i İmrân sûresinden el-A'râf sûresine kadar (160-188) 4. el-A'râf sûresinden Meryem sûresine kadar (189-219) 5. Meryem sûresinden Sâd sûresine kadar (220-240) 6. Sâd sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar elif'in hazfi (241-255).

Manzumenin konulara göre tasnifi ve içerik tahlili ise şu şekildedir:

44. beyitten itibaren el-Fâtiha sûresinde elif'in hazfine yer verilmiştir. Mushaf imlâsının önemli bir kısmını hazif⁷³ konusu; hazif konusu içinde de elif'in hazfi meselesi işgal etmektedir. Buna bağlı olarak Harrâz'ın manzumesinde iki yüzü aşkın beyit elif'in hazfine tahsis edilmiştir. Diğer yandan elif'in hafzedildiği yerler ekseriyetle kelime ortasında olup kelime sonlarındaki eliflerin ise daha ziyade imlâ olarak gösterildiğini görmekteyiz.⁷⁴

Bu başlık altında müellif, (الرحمن), (الله) ve (اللهم) kelimelerindeki elif harfinin hazfine ilişkin Mushaf imlâsı ulemasınca ihtilafın olmadığını ifade etmiştir. Keza söz konusu keyfiyete ilişkin illet olarak da mezkûr kelimelerin çokça kullanılıyor olması ve çokça telaffuz edilmesini dile getirmiştir.⁷⁵ Müellif bu bölümde hazfe konu olan yaklaşık altmış kelimeye yer vermiştir. İlgili kelimelerden bazıları şunlardır: (العلمين) (اللهم) (الله) (الرحمن)

79. beyitten itibaren el-Bakara sûresinde yer alan elif'in hazfine değinilmiştir.⁷⁶

Bu başlık altında elif'in hazfine örnek verilen kelimelerden bazıları şunlardır: (الأبصار) (راعنا) (الأخار) (ذلك).

Müellif sonraki beyitlerde (عمران) (اسحق) (لقمن) gibi acem olan kelimelerde elif'in hazfine yer vermiştir.

160. beyitle 189. beyitler arası Âl-i İmran sûresinden el-A'râf sûresine kadar elif'in hazfi yer almıştır.⁷⁷

Bu başlık altında elif'in hazfine dair yaklaşık 80 kelimeye yer verilmiştir. Harrâz'ın 182. beyitte yer verdiği (أرأيت) kelimesi ile alakalı kıraat imamlarından Nafi'ye göre iki farklı kıraat söz konusudur. Birincisi ikinci hemzenin teshili diğeri ise hemzenin elif'e ibdâl edilmesidir.⁷⁸

189. beyitle 220. beyitler arası el-A'râf sûresinden Meryem sûresine kadar elif'in hazfi konu edilmiştir.⁷⁹

⁷³ Telaffuzda yer aldığı halde yazımda gösterilmeyen harfler hazif, harflerin telaffuza uygun şekilde resmedilmesi ise isbât terimi ile ifade edilmiştir. Sistematikte hazfe konu olanlar hakkında bk. Dâni, *el-mukni'*, 1/354-465.

⁷⁴ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 190.

⁷⁵ Harrâz, 45-47.beyitler

⁷⁶ Margînî Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 49.

⁷⁷ Margînî Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 89.

⁷⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/401.

⁷⁹ Margînî Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 102.

Harrâz bu başlık altında elif'in hazfine dair yaklaşık 70 kelimeye yer vermiştir. Verilen örnek kelimelerden bazıları şunlardır: (رَفَاتًا) (تَشَاقُونَ) (بَيَاتًا) (بَاخِعًا) (دِرَاهِمًا) (مُخَاطِبِيًا)

220. beyitten itibaren 240. beyite kadar Meryem sûresinden Sâd sûresine kadar olan sûrelerdeki elif'in hazfi işlenmiştir.⁸⁰

Müellif burada elif'in hazfine dair 54 kelimeye yer vermiştir. 239. beyitte en-Nûr 21/31 (أَيُّهُ الْمُؤْمِنُونَ), er-Rahmân 55/31 (أَيُّهَا الثَّقَلَانِ) ve ez-Zuhruf 43/49'da (أَيُّهُ السَّاجِرُ) yer alan (أَيُّهُ) kelimesinin yazımı ile alakalı elif'in hazfine değinmiştir.

240. beyitle 255. beyitler arası Sâd sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar elif'in hazfi konu edilmiştir.⁸¹ (القول في المرسوم من صَادٍ إِلَى مَحْتَمِ الْقُرْآنِ)

Müellif bu başlık altında elif'in hazfine dair 35 kelimeye yer vermiştir. (مَصَابِيحًا) (إِدْبَارًا) (عَفَّارًا) (خَاشِعًا) gibi kelimeler örnek olarak verilebilir.

Elif'in hazfine dair hususların zikredilmesinin ardından Harrâz, yâ'nın hazfine geçer. 255-282. beyitler arasında kendisinden önceki kesre ile yetinilmesi açısından yâ'nın hazfi ele alınır.⁸² (القول فيما سلبوه الباء بكسرة من قبلها اكتفاء)

Müellif bu başlık altında 95 kelimeye yer vermiştir. 261 ve devamındaki beyitlerde Harrâz, kıraat imamlarından Ya'kûb'un kıraati (فَارَهْبُونَ) (وَاتِقُونَ) gibi kelimelerdeki ziyade edilen yâ harfine işaret etmiştir.

283-288. beyitler arası kendisinden önceki damme ile yetinilmesi açısından vâv'ın hazfi ele alınmıştır.⁸³

Müellif burada konuyla alakalı sekiz kelimeye yer vermiştir. Konuyu iki alt başlık halinde vermiştir. Birincisi (سِنْدَعًا) (يَدَعًا) gibi tek vâv'ın hazfi ikincisi ise (وُورِيًا) (يَسْتُوونَ) gibi cemî vâv'ı ya da kelimenin binasında/aslî harflerinden olan vâv'ın hazfi şeklidir.

289-290. beyitlerde (lâmî tarifin yer aldığı bazı kelimelerde) iki lâm'dan birinin hazfi meselesine değinmiştir.⁸⁴ (باب ورود حذف إحدى اللامين..)

Müellif bu başlık altında söz konusu lâm harfinin hazfine dair şu beş kelimeye işaret eder: (الذي) (الآتي) (التي) (اللائي) (الليل) Buradan hareketle bu kelimelerin dışında kendisinde iki lâm yer alan kelimelerde lâm harflerinin hazfedilmeden her ikisinin de ittifakla yazıda gösterileceğini anlamaktayız.

3.2.3. Hemzenin İmlâ Keyfiyeti

291-337. beyitler arası Mushaf imlâsı çerçevesinde hemze'nin imlâ

⁸⁰ Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 118.

⁸¹ Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 129.

⁸² Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 135.

⁸³ Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 149.

⁸⁴ Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 152.

keyfiyeti ele alınmıştır.⁸⁵

Hemze'nin imlâ keyfiyetine ilişkin iki durum söz konusudur. Bunlardan birincisi hemze'nin aslını ifade eden tahkiki diğeri ise hemze'nin tahfif edilmesidir. Hemze'nin tahfifinde önceki hareke fetha ise elif, damme ise vâv, kesra ise yâ şeklinde resmedilmektedir. Usulde hemze'nin yazım özellikleri; müfred hemze'nin yazım keyfiyeti ve çift hemze'nin yazım keyfiyeti olmak iki ana çatı altında ele alınmaktadır.⁸⁶

Harrâz'ın manzumesinde hemze'nin imlâsı dört fasılda ele alınmıştır: Birincisi kelime evvelinde gelen hemzeyi zikretmek suretiyle her halükârda hemze'nin kelime evvelinde elif suretinde resmedilmesidir, şu şekilde ifade edilmiştir:

فَأُولُ بَأْلَفٍ يُصَوِّرُ وَمَا يُرَادُ قَبْلُ لَا يُعْتَبَرُ⁸⁷

İkincisi, sakinden sonra gelen hemze'nin ister ortada ister sonda olsun hafzedileceğine işaret edilmiştir. (فصلٌ وما بعد سكونٍ حذفاً)⁸⁸

Üçüncü fasılda kelime ortasında veya sonunda sakin olan hemze ile kelime sonunda kendinden önceki harfin harekeli olduğu hemzelere değinilmiş, bu bağlamda söz konusu hemzelerin kendilerinden önceki harekeye göre resmedileceği ilgili beyitlerde şöyle ifade edilmiştir:

فصلٌ وما قبلها قد صوّرت ساكنةً وطرفاً إن حركت⁸⁹

Dördüncü fasılda ise hemzenin kelime ortasında harekeli olup kendinden önceki de harekeli olduğu durumlarda nasıl resmedileceği şu şekilde anlatılmıştır:

فصلٌ وإن من بعد صمّةٍ أتت أو كسرةٍ فمئهما إن فتحت⁹⁰

3.2.4. Zâid Harfler

338-356. beyitler arası Zâid harfler meselesi (vâv, yâ, elif) ele alınmıştır.⁹¹

Bu bölümde müellif 35 kelimeye yer vermiştir. 351. beyite kadar elif'in ziyâde olduğu hususlara değinilmiştir. 351. beyitten itibaren yâ harfinin ziyâde olması hususuna ve son olarak 355 ve devamındaki beyitte vâv harfinin ziyâde olarak resmedildiği kelimelere müellif işaret etmiştir.

357-385. beyitler arası elif'in yâ şeklinde resmedilmesi ele alınmıştır.⁹²

⁸⁵ Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 154.

⁸⁶ Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 218, 238.

⁸⁷ Harrâz, *Mevridü'z-zam'an*, beyit 292.

⁸⁸ Harrâz, *Mevridü'z-zam'an*, beyit 297.

⁸⁹ Harrâz, *Mevridü'z-zam'an*, beyit 307.

⁹⁰ Harrâz, *Mevridü'z-zam'an*, beyit 323.

⁹¹ Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 181.

⁹² Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 197.

Bu konu esasen kıraat usulünde ibdâl⁹³ meselesi ile de alakalıdır. Bu imlâ keyfiyeti harf değişimleri veya bir harfin başka bir harf ile resmedilmesi şeklinde ifade edilir. Harrâz, ibdâl konusunu elif harfinin yâ ile; vâv harfinin yâ şeklinde ve elif harfinin vâv şeklinde imlâsı başlıkları ile ele almıştır. Elif harfinin yâ ile resmedilmesine örnek olarak (هُدِيَهُمْ) (هُدِيَهُمْ) (هُدِيَهُمْ) kelimelerine yer verir.

386-390. beyitler arası vâv'ın yâ şeklinde resmedilmesi konusu ele alınmıştır.⁹⁴ (القول فيما رسموا بالياء وأصله الواو لدى ابتلاء)

391-396. beyitler arası elif'in vâv şeklinde resmedilmesi konusu ele alınır.⁹⁵ Müellifin örnek olarak verdiği kelimelerden bazıları şunlardır: (منوة) (مشكوة) (النجوة)

3.2.5. Bitişik ve Ayrı Yazılması Gerekenler

397-421. beyitler arası "Bâbu'l-Maktu' ve'l-Mevsûl" bağlamında ayrı yazılması aslanan kelimeler işlenmiştir.⁹⁶ (باب حروف وردت بالفصل في رسمها على وفاق (الأصل)

Bu başlık altında Mushaf imlâsında kimi zaman bitişik (mevsûl) kimi zaman ayrı (maktu') resmedilen kelime ve edatlar konu edilmiştir. Haddizatında bu meselenin bazı kaynaklarda "Harf ve Edatların Yazımı" şeklinde bir başlıkla ele alındığını görmekteyiz.⁹⁷

422-433. beyitler arası "Babu'l-Maktu' ve'l-Mevsûl" bağlamında bitişik yazılması gereken kelimeler konu edilmiştir.⁹⁸ (القول في وصل حروف رسمت على وفاق (اللفظ إذ تألفت

434-448. beyitler arası hâû't-te'nîs'in imlâ keyfiyeti ele alınmıştır.⁹⁹ Örnek kelimelerden bazıları şöyledir: (مَعْصِيَت) (فَطْرَت) (نِعْمَت) (سُنَّت) (رَحْمَت)

Kalan 449-454. beyitler arası da Mushaf imlâsı ile alakalı bölümde hâtime kısmına yer verilmiştir.¹⁰⁰ Böyle bir eserin ortaya konulmasından dolayı hamde medar olan beyitler şu şekildedir:

قَدْ اِنْتَهَى وَالْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى مَا مِّنْ مِنْ اِنْعَامِهِ وَاكْمَلَا

Eserin kaleme alındığı Hicrî 711 tarihine işaret sadedinde ifadelerin yer aldığı beyit şöyledir:

101 فِي صَفَرٍ سَنَةِ اِحْدَى عَشْرَةَ مِنْ بَعْدِ سَبْعِمِائَةِ لِلْهِجْرَةِ

⁹³ İbdâl, sakin hemzeyi makablinin harekesi cinsinde bir med harfine çevirmektir. bk. Recep Koyuncu, *Kıraat İlmî Takrib Usulü* (İstanbul: Haciveyisade İlim ve Kültür Vakfı Yay., 2021), 121.

⁹⁴ Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 212.

⁹⁵ Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 214.

⁹⁶ Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 217.

⁹⁷ M. Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 243.

⁹⁸ Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 228.

⁹⁹ Margîni Tunusî, *Delilü'l-Hayrân*, 234.

¹⁰⁰ Margîni Tunusî, *Delilü'l-Hayrân*, 239.

¹⁰¹ Margîni Tunusî, *Delilü'l-Hayrân*, 239.

3.2.6. Zabtu'l-Kur'ân

Manzumede 455. beyitten sonuna kadar, esere zeyil niteliğinde “Zabtu'l-Kur'ân” konusuna yer verilmiştir. Eserde Mushaf imlâsına dair konuların bittiğini peşinden Zabtu'l-Kur'ân'a dair hususların geldiği ilk beyitte şu şekilde ifade edilmiştir.¹⁰²

هَذَا تَمَامُ نَظْمِ رَسْمِ الْحَطِّ وَهَذَا أَنَا أَتَّبِعُهُ بِالصَّبْطِ

Eserde kullanılan kaynak, eserin üslup ve metoduna ilişkin de şu tespitlerde bulunabiliriz:

Müellifin sıkça kullandığı kaynakların başında Dâni'nin *el-Mukni'* adlı eseri gelmektedir. Ardından İbn Necâh'ın *Muhtasaru't-tebyîn* adlı eseri yer alır. Bir diğer kaynak da Belensî'nin *el-Munsif* adlı eseridir. Keza eserin baş kısmında müellif, Şâtıbî¹⁰³ (ö. 590/1194) ve İbn Ebî Dâvud'a¹⁰⁴ (ö. 316/929) atıfta bulunmuştur.

Harrâz'ın 81 ve 90. beyitlerde (وعنهما) ifadesiyle Dâni ve İbn Necâh'a atıfta bulunduğu görülmektedir. Harrâz'ın gerekli gördüğü yerlerde bazı kurallara işaret ettiği de dikkat çeker. Bu bağlamda Dâni ve İbn Necâh'a atıfta 91. beyitte zamir nûn'undan sonra gelen elif'in hazfedilmesine ilişkin bir kuraldan bahsetmiştir. Örnek olarak da (وَرِدْنَا هُمُ) ve (آتَيْنَكَ) kelimelerini vermiştir. Söz konusu kelimelerde zamir olan nûn'dan sonraki elifler kelime sonunda yer almadığından hazfedilmiştir.¹⁰⁵

Mevridü'z-zam'ân adlı eserin manzum bir yapıt olmasının yanında sistematik açıdan bir nesir kadar başarılı olduğu görülmektedir. Zira müellifin, bu doğrultuda eserin okuyucuların ıttılana daha kolay ulaşması adına manzumeyi bâb ve fasillara ayırdığını görmekteyiz. Yer yer bazı beyitlerde kendi yöntemine dair hususlara işaret etmiştir. Bu tarz yerlerde müellif, sıklıkla kullandığı (وَكُلُّ مَا...) formu ile söz konusu ilke veya kurala işaret eder.¹⁰⁶

Müellif, Resmü'l-Mushaf ilminde geniş yeri haiz hazif konusu ile alakalı olarak; hazif kuralının uygulandığı kelimeleri söz konusu kuralın uygulanmadığı kelimelerden tefrik etme adına “takyit” yöntemini kullanmıştır. Ne var ki kayıtlamanın keyfiyetine ilişkin manzumede herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Söz konusu takyidin yedi farklı şekilde olduğu eserin şerhlerinden anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

Manzumenin 36. beyitinde benimsediği usule işaret sadedinde müellif

¹⁰² Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 241.

¹⁰³ Şâtıbî'nin konuyla alakalı eseri *Akiletü Etrâbi'l-Kasâid* adlı eserdir. Dâni'nin *el-Mukni'* aslı eserine yapılmış manzum bir şerhtir. 298 beyitten müteşekkildir.

¹⁰⁴ İbn Ebî Dâvud'un konuyla alakalı çalışması *Kitâbu'l-Mesâhif* adlı eserdir. Eserle ilgili bk. Tayyar Altıkulaç, “Kitâbü'l-Mesâhif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2002).

¹⁰⁵ Margîni Tunusî, *Delilü'l-hayrân*, 56.

¹⁰⁶ Örnek için bk. *Mevridü'z-zam'ân*, 36, 38, 40, 106. beyitler.

¹⁰⁷ Özdoğan, *Endülüslü Kiraat Alimi Harrâz*, 29-30.

“Mushaf imlâsı uleması Resmü'l-Mushafa dair ittifak ve ihtilafa dair ne zikrettilerse ben de zikredeceğim”¹⁰⁸ demiştir. Haddizatında Harrâz'ın benimsemiği bu usûlün, kendisinden önceki müktesebatın sonraki nesile sistemli ve kapsamlı bir şekilde nakledilmesi adına önemli rolünün olduğunu görmekteyiz.

SONUÇ

Mushafın imlâ keyfiyetine ilişkin kaleme alınan eserlerde usûl olarak; “hazif”, “ziyâde”, “hemze”, “bedel” (ibdâl), “vasl”, “fasl” gibi başlıklar ele alınmıştır. Hazif, Mushaf imlâsı bağlamında bazı harflerin telaffuzda bulunduğu halde yazıda yer almaması durumu; ziyâde, hazfın aksine bazı kelimelerin telaffuzda bulunmadığı/okunmadığı halde yazıda yer alması durumu; “hemze” ile alakalı olarak hemzenin bazı âyetlerde farklı yazılması hususiyeti; bedel (ibdâl), bazı harflerin başka bir harfe dönüştürülerek yazılması keyfiyeti; vasl ve fasl ise bazı harf ve edatların bitişik veya ayrı yazılması durumudur.

Mushaf imlâsı ile alakalı manzum çalışmalardan birini kaleme alan, Hicrî sekizinci yüzyıl ulemasından Muhammed b. Muhammed el-Harrâz'dır. Çalışmaya konu olan Harrâz'ın *Mevridu'z-zam'ân fi resmi'l-Kur'ân* adlı eseri altı yüz sekiz beyitten müteşekkildir. Dört yüz elli dört beyti Mushaf imlâsını ele alan Resmü'l-Mushaf, kalan beyitler harekeleme sisteminden bahseden zabtu'l-Mushaf'a dairdir. “Mushaf imlâsına dair en kayda değer eser” diye ifade ettiği Dân'nin *Mukni'* adlı eserinin yanı sıra İbn Necâh'ın *et-Teb'yîn* ve Şâtıbî'nin *'Akîle'sinden* faydalanan Harrâz'ın *Mevridu'z-zam'ân* adlı eseri, Mushaf imlâsına ilişkin kendinden önceki kaynak eserlerde yer alan malumatın bize aktarılması noktasında öne çıkan bir çalışmadır.

Resmü'l-Mushaf ve zabtu'l-Mushafa dair hususların bir arada verildiği bu çalışmada Harrâz, iki mensûr iki manzum olmak üzere dört kaynaktan yararlanmıştı. Bu sayede Harrâz söz konusu alanın temel kaynakların birinde yer alıp diğerinde yer almayan malumatın tamamına eserinde yer vermiştir. Harrâz'ın genel anlamda önceki kaynaklardan nakillerde bulunmasının yanında kendi tercihlerini belirtmesi de kayda değerdir. Harrâz, Resmü'l-Mushaf ilminde sık karşımıza çıkan “hazif”e ilişkin; hazif kuralının uygulandığı kelimeleri söz konusu kuralın uygulanmadığı kelimelerden ayırt etme adına “takyit” yöntemini kullanmıştır.

Eser üzerine epeyce şerhin yapılmış olması eserin mümeyyiz nitelikte olduğunu teyit eden bir husustur. Nafi' kıraatinin imlâsına bağlı olarak telif edilen eser, bu yönüyle diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Keza bâblara ve fasıllara ayrılması, yer yer kaide ve kurallara değinilmesi de eserin sistematik açıdan başarılı olduğunu göstermektedir. Harrâz'ın bu çalışması, sonraki

¹⁰⁸ Marğîni Tunusî, *Delilü'l-Hayrân*, 28.

dönemlerde konuyla alakalı kaleme alınan eserler için vazgeçilmez bir kaynak olduğu gibi bir yandan ders kitabı olarak okutulmuş diğer yandan Mushaf yazımında itibar edilen bir kaynak olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdu'l-Ali el-Mes'ul. *Mustalahâti 'ilmi'l-kirâati'l-Kur'âniyye vemâ yeteallak bihi*. Kahire: Dârü's-Selâm, 2007.
- Abdulfettah İsmail Çelebi. *Resmu'l-Mushafi'l Osmânî*. Cidde: Dârü's-Şurûk, 1983.
- Akaslan, Yaşar. *Kıraat İlminde Didaktik Şiirler*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Akaslan, Yaşar. "Resmü'l-Mushaf Literatürü Açısından Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtübî'nin 'Akiletü Etrâbi'l-Kasâid fi Esne'l-Mekâsîd'". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2023), 255-277.
- Akcan, Resul. "Mushaf İmlasına İrfânî Yaklaşım: Merrâkuşî Örneği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 50 (2021), 763-793. <https://doi.org/10.17120/omuifd.908849>.
- Akdemir, M. Atilla. "Kırâat-resmü'l-Mushaf İlişkisi". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları (Sempozyum)*. 2002. 117-134.
- Altundağ, Mustafa. *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özelliği: Mushafta Lahn Meselesi*. Bakü: Nurlar Neşriyat, 2004.
- Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *el-İntisâr li'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Isam el-Kuda. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001.
- Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebul Fazl İbrahim. Mısır: Dâru İhyai Kütübî'l-Arabîyye, 1972.
- Birişik, Abdulhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2004.
- Cermî, İbrahim Muhammed. *Mu'cemu 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 2001.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an ilimleri ve Kur'ân-ı Kerîm tarihi*. İstanbul: Dergâh Yay. 2012.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. *el-Muknî' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi'l-emsâr*. Beşir b. Hasan el-Himyerî. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2016.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saïd. *el-Muhkem fi nakti'l-Mesâhif*. Thk. Beşir b. Hasan el-Himyerî. Dımeşk: Dârü'l-Fikr, 1407.
- Dani, Ebû Amr Osman b Saïd b Osman el-Ümevi. *et-Teysir fi'l-kıraati's-seb'a*. Beyrut: : Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2010.
- Devserî, İbrahim b Saïd. *Muhtasaru'l-İbârât li Mu'cemi Mustalahâti'l-Kirâât*. Riyad: Dârü'l-Hadara, 1429.
- Dimyâtî, Bennâ - Ahmed, Ahmed. *İthâfu fudalâi'l-beşer fi'l-kirâati'l-erbaate aşer*. Thk. Şaban Muhammed İsmail. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 2007.
- Ebû Davud Süleyman b. Necah. *Muhtasaru't-tebyîn liheccâi't-tenzîl*. Medine: Mecmeu Melik Fahd, 2002.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad. *Meâni'l-Kur'ân*. Thk. Abdulfettah İsmail Çelebi. Mısır: Dârü'l-Mısıriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.
- Hamed, Ganim Kaddurî. *Resmu'l-mushaf dirâse luğaviyye târihiyye*. Bağdat: Menşûrâtü'l-Lecnetu'l-Vataniyye, 1982.
- Hamed, Ganim Kaddurî. *eş-Şerhu'l-Vecîz 'ale'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*. Cidde: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye, 2009.
- "Harrâz, Muhammed b. Muhammed". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 29 Kasım 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/harraz-muhammed-b-muhammed>.
- İbn Faris, Ebü'l-Huseyn Ahmed. *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lüga*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 1999.
- İbnu Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâluddîn. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1414.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b Muhammed b Muhammed b Alî b Yûsuf. *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ, nşr*. Beyrut: Gotthelf Bergstraesser, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b Muhammed b Muhammed b Alî b Yûsuf.

- en-Neşr fî'l-kıraati'l-aşr*. thk. Eymen Ruşdi. Beyrut: Dârü'l-Gavsânî, 2019.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran: y.y., 1971.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- "Kitâbü'l-Mesâhih". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 10 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kitabul-mesahif>.
- Koyuncu, Recep. *Kıraat İlmi Takrib Usulü*. İstanbul: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021.
- Kudâh, Ahmed Müflih el-Şükrî, Ahmed Halid. *Mukaddimât fî 'İlmi'l-Kirâât*. Ammân: Dâru Ammâr, 2001.
- Maşalı, M. Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Marğînî Tunusî, İbrahim b. Ahmed. *Delilü'l-Hayrân alâ mevrîdî'z-zam'an fî fenneyi'r-resmi ve'z-zabt*. Kahire: ty, 1389.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ammar. *Hicâu Mesâhifi'l-Emsâr*. Thk. Hatim Salih ed-Dâmin. Şârika: Dârü'l-İbnü'l-Cevzi, 2009.
- Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-İbâne 'an meâni'l-kirâât*. thk. Abdulfettah İsmail Çelebi. Mısır: Dâru Nehda, ts.
- Merrâkuşî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Benna. *Unvânu'd-delîl min mersûmi hattî't-tenzîl*. Thk. Hind Şelebi. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- Muhammed Bekir İsmail. *Dirâsât fî 'ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Menâr, 1999.
- Nemeri, Ebû Ömer Cemaeddin Yusuf b Abdullah b Muhammed Kurtubi İbn Abdülber. *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi [ve ma yenbagi fî rivayetihî ve hamlihî]*. Demmâm : Dâru İbni'l-Cevzi, 1994.
- Okumuş, Mesut. "Kur'an İmlasının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 5-37.
- Öğmüş, Harun. "Resm-i Mushaf Bağlamında Kur'an ve Kıraat Ayrımı (Harekenin Tekâmülüne Kadarki Sürec Çerçevesinde Bir Değerlendirme)". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/39 (2015), 9-28.
- Özdoğan, Beşir Sami. *Endülüslü Kıraat Alimi Harrâz ve Mushaf İmlâsı Bağlamında Mevrîdû'z-zam'ân Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Temel, Nihat. *Kıraat ve Tecvid İstılahları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dârü'l-İlm lil-Melâyîn, 2002.
- Zürkânî. *Menâhilü'l-'İrfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1943.

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Recep Koyuncu.

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.